

«ЗАХОПЛЕННЯ
ВІД СВОЇЇ РОБОТИ —
І є КВІНТЕСЕНЦІЯ ТВОРЧОСТІ...»

Розмова з Василем Бородаем

— Василю Захаровичу! Задавна кажуть, що кожна людина починається з дитинства. Отож — Ваші перші дитячі враження?

— Все починається з дитинства. Я народився 5 серпня 1917 року в місті Катеринославі. Батько мій — Захар Семенович Бородай і мама Дар'я Петрівна, вони з козацького роду. Народився я в сорочці, як мама казала, тому що скільки не було незгод, лишився живий. Ця сорочка охороняла і охороняє мене все життя. Кожен рік, коли завершувалася зима й починалася весна, вони відвозили мене до бабі Василіни. На батьківщину батька, в Полтавський край... Це була така чудова подорож! Ми проїздили Дніпром на пароплаві. Поступово піднімаємося вверх по Дніпру, пройджаючи багато населених пунктів, а я, зачарований, слухав, коли оголошували зупинку — Переволочна або Кременчук, або Жовтівно, Бужин, Богун...

На пароплаві вперше в житті дивився, як працює машина. Бігав по палубі і раптом, зачарований, зупинився. Ці колінчаті вали — мені справно було. Шо ж то за біснувана сила, що від неї пароплав наш дрижить і яка так могутньо штовхає цього велетня вверх по Дніпру.

Коли ми приїздили до станції Богун, нас зустрічав один з братів батька — або Михаїло, або Андрій. Приїждвали бричкою, забирали наш небагатий скарб, іхали в свій куточок... Для мене це був чарівний куток. Приїхали до двору. Нас зустрічають баба Василіна, дід Семен...

Чарівно співаючи, зустрічає мене і півень. Та раптом він кинувся на мене і почав клювати. Я весь залився кров'ю, бабусі перелікалася — Господи! — почала мене захищати, скочила того півня — і обірвалося його життя. А для мене то була трагедія. Такого красивого півня я бачив уперше в житті.

Батько й мати недовго були, бо вони працювали в місті Катеринославі і через два-три дні від'їздили, і я залишився в теплих, добрих руках бабі Василіни. Через два-три дні

починалося трудове життя. Разом з місцевими хлопцями пас худобу. Бабуся кожного ранку мене споряджала. Я ходив у штанях з полотна, яке ткала бабуся і потім фарбувала бузиною. Вона шаньку вішала мені через плече, клали туди хліб, натертій часником. Ми гнали худобу в куток. А з того кутка скоту нікуди тікати. Все зацдання зводилося до того, щоб привести... Яка трава! Їхі там було для тварин море. А для мене це був новий світ. Цей хутрі Гузичі, який складався з дев'яти хат, у дуже чудовому, живописному місці розміщений. Навколо була вода, очерет, оситняг, такий красивий краєвид. І риба ловилася, і дікі качки...

Поступово зрозумів, що хутрі майже з усіх боків був оточений водою, майже якнайсі таємі острівець... Там ми багаття розводили, пекли картоплю. Одного разу, копаючи біля озера, я наткнувся на глей — дуже гарний, темно-зеленого кольору. Почав м'яти, а воно ліпиться. Потроху почав щось ліпіти. Я ці коники ввечері привіз додому. Та на сонці вони потріскалися. Але охота до подальших спроб залишилася.

Я дуже любив коней, любив гасати на них. А який був мій кінь? Лозіна — березова або з вільхи, або дубова. І я, гасати на цьому коні, пролітав простором, скоріячою його.

На свята збиралися, запрягали волів у возі і хали на ярмарок. Од нашого хутора сім верст. Але для мене то була подія. Та ще їз з токи швидкістю, з якою пересувалися в той час... Іхали під горою, яка тягнулася від самого Жовтівна до Золотоніші на 60 верст. Гора мала трапецевидну форму, на тій горі сіяли, живились. Та раптом усе зникло — все пішло під воду, у водохospище. А я все це бачу живим і сьогодні, це залишилося на все життя і до сих пір. І батько дивувався, що через багато років я міг намалювати розташування всіх хат цього хутора Гузичі.

— Розкажіть докладніше про батьків...

Я вважаю, що батьки — найголовніше в житті. Якби не батько, невідомо, що зі мною було б. Розповім про батька свого — що він собою являє. Батько був листоношою, а листоноша в той час були дуже освічені люди. Вони багато читали, їм дарували книжки. Це була своєрідна духовна еліта. Вони несли відомості людям, вступали в розмови.

Так батько познайомився, зокрема, з Яворницьким. А перша їх зустріч відбулася так. Батько приніс листи, а

Дмитро Іванович отримував безліч кореспонденцій. Отож і запитав листоношу:

— Звідкіля Ви?

— З Полтавщини.

— Відчуваю, що з Полтавщини, бачу по Вашій вимові, по діалогу, котрий ми ведемо. А з якого Ви роду?

— З козацького.

— А відкіль знаєте, що з козацького?

— А мене дід водив під гору, показував хрест і питав, що там написано. А на тому хресті було написано — «Козак Лазар, такий-то рік»... там він був похований. А Лазар був нашого роду.

— Раз ви на Полтавщині, то я дуже прошу Вас, все, що можете збирати, а Ви — людина обізана, привозьте до музею — створинні речі, гроші — все, що може зацікавити глядача.

— Ale я можу тільки в свої канікули.

— Якщо Вам буде потрібен що якийсь час, то я домовлюсь з Вашим начальником.

Так воно й відбувалось, і батько приносив, справді, цікаві речі. Разом вони їздили на пороги, які саме біля Катеринослава і починаються — Лоіманський, Кам'янський... і селища з такими назвами існують до сих пір під такою назвою. Батько грунтово увійшов у цю справу, йому було подаровано Яворницьким багато книжок. Там був і Кащенко, письменник, який поетично оспівував козацьке життя. Січ — одну, другу, і інші письменники.

А це вже з моїх спогадів про моє зустріч з Яворницьким, про чи я писав у книжці «Сонце в твоїх руках». Я надів українську вишиту сорочку, чумарку, козацькі штани, смушеву шапку і в такому вигляді прибув до музею.

— Ану, козацького, підйди-но ближче, побалакаємо, — покликав мене Дмитро Іванович, оглянув з ніг до голови, і на його обличчі засяяла тепла широка усмішка.

— Запорозький лицарю, ходім зі мною.

Якщо гість подобався Дмитру Івановичу, він шанобливо душив його під руку, водив по залах музею, на прогулянку.

— Василю Захаровичу, що зумовило Ваш життєвий вибір, спрямувало на дорогу творчості?

— Настало останнє перед школою літо, перебування в селі. Час було їхати в місто на навчання. Я з великом

силами залишав це чудове місце, сів на пароплав, і ми повернулися до міста Катеринослава. Постало питання, в яку школу віддавати Василя. Батько, знаюча людина, сказав, що є гарна школа, 13-а, яка знаходиться на Польовій вулиці. Там дуже цікаво викладають. І це була єдина українська школа в цьому місті. Мене привели до цієї школи у 1923 році. I почалося мое навчання. Тут на гарному рівні велося викладання мистецтва. Малюнок, живопис, знайомство з основними видами мистецтва. Викладачем був Микола Степанович Погрібняк, учень Сластіона по Миргородському училищу. Ми любили Миколу Степановича, ми любили свою школу, ми були патріотами цієї школи. У нас був гарний директор Марта Тихонівна. Чудова жінка. Як вона нас захищала! Bo оточення у нас було не особливо сприятливе й гарне. Ale нашого директора боялися, бо могли бути неприємності.

Закінчив я школу 1932 року... Безперечно, уроки малювання спрвили на мене велике враження. Та все-таки я пішов у ФЗУ «Юніон металіст». Заклад цей знаходився біля заводу, того могутнього величтя, який був у Дніпропетровську. Пізніше його назвали Заводом імені Петровського. Час був такий — мені хотілося із електріком бути, і слюсарем, я любив обробку металу. Настильки все це мене приваблювало, я хотів стати гарним майстром і обрав професію токаря. Відбулося розподілення, і ось я на Машинобудівному заводі в місті, вже тоді Дніпропетровську.

Якось батько приходить, схвилюваній такий — дивлюсь, що це із батьком скоміся.

— Знаєш, що, синку? Я сьогодні зустрів Миколу Степановича Погрібняка. І знаєш, що він мене спитав? Де Василь? Шо з ним? Йому треба навчатися, навчатися саме в художньому училищі. Все зробіть для того, щоб він навчався у художньому училищі.

Микола Степанович та роз'яtrив не тільки батькову душу, а й мою, що треба було робити так, як рекомендував наш велимишановний Микола Степанович. I батько поїхав на завод. Директор його уважно вислухав і відповів:

— Про це не може бути й мови. Це ж майстер — золоті руки! Чого Ви хочете?

— Я хочу, щоб він продовжив навчання у художньому училищі. То це як, велимишановний директор? Зараз усі країна закликає навчатися. Треба, щоб молоді сили шукали себе.

Якщо не хочете відпусткати, тоді я скажу відверто: я ношу кореспонденцію до поважних людей, і вони...

На цьому розмова директора з батьком урвалася:

— Забирате сина...

Восени 1936 року я вступив у Дніпропетровське художнє училище. Це мене дуже схвилювало — я учень Дніпропетровського художнього училища. Училище було на вулиці Чернишевського, 21. Перший і другий поверхи — це наше училище, а третій і четвертий — то був музей, Дніпропетровський художній музей. Який музей! Які там речі були зібрані! Перерва, всі бігли на третій і четвертий поверхи. Ми вивчали цей музей від найменшої речі до великих. Це для нас було велике свято! Дуже добре пам'ятаю близьку картину Паніна «В'їзд Івана Грозного в Кремль», за яку吾 отримав у Петербурзькій Академії мистецтв золоту медаль. Вона безслідно зникла в дні окупації. А ще там була багата бібліотека. Там я побачив на все життя Валентина Серова і МихайлаВрубеля. До речі, один з серовських портретів теж був у цьому музеї. Багато імен, які нині в мистецтві, зокрема, і в українському, вийшло з нашого Дніпропетровського художнього училища.

1941 рік. Останній рік навчання. Закінчує училище, знайомлюся з лівчиною, москою майбутньою дружиною, Лідією Павлівною Красильниковою. Училище я закінчив з відзнакою і правом вступити без іспитів в Ленінградську академію або в Київський художній інститут. Але тут обірвалося все. Почалася війна.

— Війна... Вона зачепила Вас своїм обваленім крилом повною мірою... Однак завдяки тому в цих страшних, нелюдських умовах збереглося бажання стати справжнім художником?

— Мене мобілізували, призвали рядовим у Радянську армію і разом з іншими призовниками відправили на Ростов. Почалася вже осінь, з дошами, коли ми відходили, а відходили ми не так просто — кількасот кілометрів нікто не підвозив. Вдягнені ми були дуже легко і отак відходили, відходили. Люди виходили нас зустрічати і питали:

— Куди ви йдете? Там вже німці.

Сюди... туди... У нас був командир, якому доручили нас, і в нього одного був пістолет. А у нас ніякої зброї. Нам казали:

— Коли щось трапиться, зброю дістанемо в бою.

Отака безалеберщина, отака неорганізованість, отака повна паралізованість у такий час. Повністю паралізованим був Південний фронт. Прибули під Ростов. Коли ми були в Ростові, вийшов наказ Сталіна про мобілізацію осіб з середніми і вищими освітами в школи для поповнення командного складу армії. Ми потрапили в Буйнакське командині-піхотне училище, яке тоді розміщувалося на території Краснодара. Там ми провели рік чи, може, трохи більше, потім нам присвоїли звання лейтенанта і відправили на охорону берега Чорного моря, потім почали через Новоросійськ до Тупапе від'їхати. Скрізь бомблять, бомблять наші ешелони. Це так подіяло на нас, що дехто почав... але все-таки ми дісталися до Степанакерта. Там був збірний пункт цього Буйнакського військового училища.

В Степанакерті дізналися, що я художник, закінчив Дніпропетровське художнє училище. І командир училища поклопував Піску: викликав мене до себе:

— Дніпропетровськ? Художнє училище? То Ви ж мій земляк!

Він мені запропонував оформлювати чисто військові речі — дошки слави, дошку громадського комітету оборони... Я старанно працював, малював. Не було нічого, ані фото, геть нічого. А треба було намалювати командирів, маршалів, керівників на чолі із Сталіним. Красиво оформлені. З лавровим листям. Командирі училища це сподобалося. На той час він вже був інвалідом, у боях ще з бліфіном на лінії Маннергейма втратив пальці на руках. Отож він мені й каже:

— Ви все так гарно зробили. Ви нам потрібні, а взагалі я хочу зберегти Вас для мистецтва. Я бачу, з ким маю справу.

Незабаром приїхав Леселідзе, командуючий Закавказьким військовим округом, він побачив мою роботу і захопився:

— Як гарно зроблено! Хто це зробив?

— Лейтенант Бородай, закінчив училище в Дніпропетровську.

— Його негайно треба перевести до нас, працюватиме в окрузі. Наказ був, але ситуація змінювалася стрімко, німці зайняли Ростов, Краснодар, рвалися до Грозного... Тоді вже стало не до оформлення, німці рвалися до нафти, Гітлер обіцяв — нафта в нас буде.

Минав час, уже визволили Дніпропетровськ. Я написав батькові, він відповів, що всі живі-здорові, тільки сестру Надю погнали в Німеччину. Через якийсь час я отримав листа і від Лілі, вона пише: «Я сама. Як ти воюєш? Напиши, будь ласка...» Короткий такий лист: «Я сама... Як ти воював? Ви розумієте, отримати такого листа. Я в тилу, об'їдаюся цим машинним маслом, рисовою кашею, а мені такий лист. Беру цей лист, йду до нашого полковника. Він мене одразу прийняв через ад'ютанта:

— В чому справа?

Кажу:

— Прочитайте цей лист і скажіть, що Ви на моєму місці зробили б?

Бере листа, читає:

— Так... I все-таки ми хочемо Вас для мистецтва зберегти. Це мій святий обов'язок.

Я кажу:

— В такому разі відправте мене на фронт, бо мені соромно, батьки ж думають, що я на фронті, що я — герой.

Для мене це було страшно... Полковник наполягав, я почав гататися, та совість перемогла:

— Забирай манатки і йди на фронт.

Став я розвідником випадково. Ще під Яссами було кілька днів повного затишку, ми настільки вивчали один одного, що стало нудно. Я почав лазити на нейтральну зону, щоб було зручніше спостерігати за тим, що робиться у німців. Там був підбитий танк. З нього було зручно спостерігати. Німці мене, здається, засікли, але склалися якісь миролюбні стосунки. Коли в цьому танку мене вивили розвідники з 50-ї нашої дивізії, то дуже здивувалися і підозріло спітили, як я тут оліпнився. Погонів у мене не було, вони були під верхньою одяжиною. Отож вірішили, що зі мною можна мати справу. І вже після Румунії викликали мене і питали, а я вже тоді був старшим лейтенантом:

— А якщо ми дамо тобі відчайдухів, таких, що можуть гори звернути, будеш командувати розвідниками?

Душа до цього не лежала, бо перед тим у нас був командир дивізії, який наробив багато помилок і якого потім судили. Тому й відповів, поставивши умову:

— Тільки до першого дня після війни.

Та було незрозуміло, як новий командир поставився до моєї умови. Спостережливість, уміння вивчати натуру —

те, що притаманне художнику, — мені дуже допомагало. Я міг один раз подивитися, а потім безпомилково викласти все на папері. Професійний художник став у нагоді розвіднику. Та мою умову все-таки командир дивізії пригадав, і воно мені допомогло, бо по закінченні війни мене хотіли взяти до Вінницької школи розвідки. Моя спеціальність дуже багато важила для розвідки.

I от в одному населеному пункті наші танки вийшли на магістраль, а німці — «тигри» — запалили перший і останній танк. I вони стали, а узбіччя такі, що танки не можуть з'їхати. I той факел горить, і той. Наши почали відходити, залишаючи, до речі, шпиталь з пораненими і медперсоналом. Тут ми з розвідниками вийшли на пряму, бачу, лежить дівчинка наша, санітарка Олечка, танк отак проїхав по черепу, і вона мертвя лежить. На мене це так подіяло, а наші відходять. A тут оця дівчинка лежить... страшно... бачу, повний провал. Я не витримав і матом як загну, не своїм голосом. I ми рвонули. Це потім розказували дівчата, які сиділи в шпиталі з нашими пораненими, що, коли почули мат, зрозуміли, що прийшов порятунок. Двері відчиняюмо, а наші дівчата:

— Та тож наш бородань, командир окремої розвідноти.

А німці:

— Гітлер капут — все капут.

I цей населений пункт ми з розвідниками відбили, врятували поранених, шпиталь. Мене одразу представили до ордена Червоного Прапора, а потім подумав хтось і перекреслили — не достойний, дали нижче — орден Червоної Зірки. Орден Червоного Прапора одержав хтось інший. Ale вся ця історія була для мене тоді таким потрясінням... Добре, що розвідники не «дрогнули», а було страшно.

Була ще й така історія. Ми відходили, один з фаустпілоном кинув гранату, і мені отут у голову, на все життя... Голову перев'язали і сказали, що треба відправити у шпиталь, — адже може статися все, що завгодно. Ale сталося так, що я залишився в строю. A через багато років ніхто не хотів вірити, що я був поранений. Справа була серйозною. Добре, що знайшовся нагородний лист, а в ньому було написано: «був поранений, але не залишив поля бою». I лише після цього мені дали інвалідність 2-ї групи і все дивувалися — чого свого часу я не ліг у госпіталь. Була б довідка, тоді б інвалідність дали без усяких розмов. Отож і

кажу, що з самого початку війни і до її кінця міг би бути в тилу.

До речі, я був єдиний, хто в дивізії носив бороду. Скільки було парі і зі мною, і без мене, що бороду от-от мають поголити. А відбувалося завжди майже за одним сценарієм:

— А чому Ви носите бороду? Хто Вам дозволив?

— То мое законне, командир дивізії дозволив мені носити бороду.

— Як це дозволив?

— Та дуже просто, він сказав, що єдина людина, яка може носити бороду, то Бородай.

І шли бої в Румунії. І ось усі закінчилося. Зайнляли одну садибу — війни ніби й нема. Іду, дивлюся, лежить начерк, гарний, здорово хтось зробив. Художник якийсь, сучасні з усього, великий. Піднімаю що штуку, і в мене так заговорило все всередині, так захотілося зайнятися мистецтвом, так захотілося знову читтися... а я чим займаюся? Мене як струмом електричним вразило... як же хотілося стати художником! Цей начерк я зберігав довго, потім десь він загубився.

— Розкажіть, будь ласка, про свої перші серйозні кроки у мистецтві. Хто був Вашим учителем?

— Закінчилася війна, ми поверталися на Батьківщину. Було всікого, а ми повернулися живими. Можливо, для того, щоб розповісти правду про велику битву у Вітчизняній війні. Командир нашої дивізії Микола Олексійович Рубан виконає свою обіцянку, викликав мене і сказав, що мене демобілізують. Я пішов попрощатися з розвідкою, подякував розвідникам за всю велику роботу, за ті часи, які ми разом провели на передньому краю, на нейтралі. Майстерність нашої роти було оцінено всіма. За той час, коли я командував, у мене жодного розвідника не було поранено, не те, що бито. Ніхто не пішов у бессмерття. Люди плачали, як хотіли розлучатися зі мною. Та життя звало вперед. Мені хотілося читтися. Хотілося зайнятися тим, на що мене благословив господь Бог.

Повернувшись я в Дніпропетровськ. Там уже була моя дружина Лідія Павлівна, там був батько, була мати, повернулася з Німеччини моя рідна сестра з табору. Почалася мирна робота. Роботи було багато, багато кожному, хто бажав

працювати. Відновити треба було значні художні споруди. Треба було відбудувати зруйнований у перші дні війни університет, гірничий інститут. Треба було докладати своїх рук, свого вміння. І я почав працювати. З кожним разом все краще й краще. Став першокласним майстром, визнаним «ліпщиком». Це була для мене чудова школа форматора, яка давала ще й насолоду. І я почав заробляти великі гроші. Заробляв багато, працював, не шкодуючи часу. І от дружина моя, Лідія Павлівна, якось каже мені:

— Вася! Закінчуй з оцім. Це тимчасове. Ти ж мріяв стати художником і повинен продовжити навчання. Я все зроблю для того, щоб допомогти тобі. Є така нагода, що вчиться. Решту я беру на свої плечі.

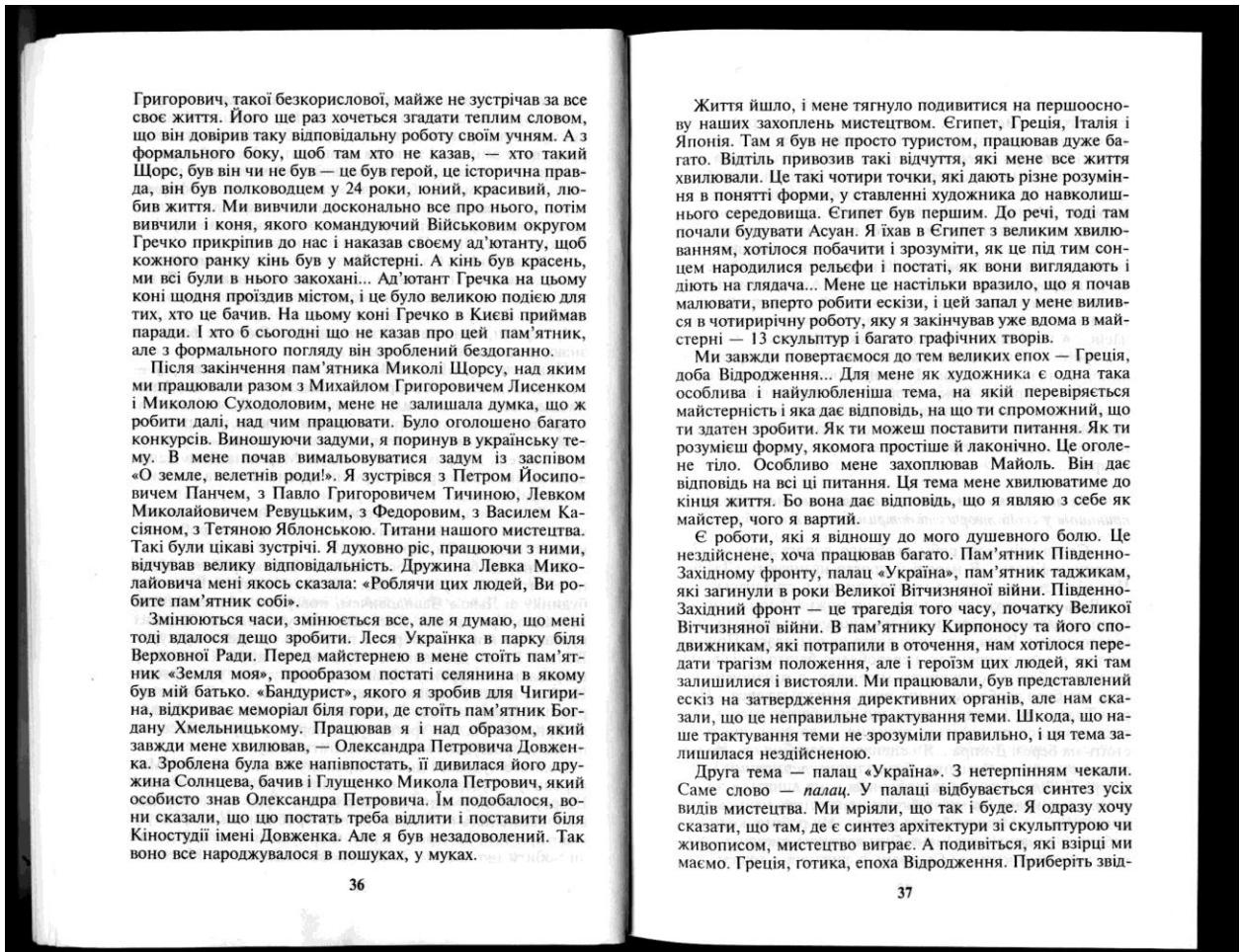
I, справді, вона наполягла на цьому. Якби не вона, не знаю, як склалася б моя доля.

Прихали ми в Київ 1947 року. Вступив до інституту — і почалася робота. А я прихав з жадобою до знань. Алже нас для чогось залишили в живих війні. В пам'ять тих, котрі віддали життя, вирішив якомого краще використати свій час навчання в інституті. Та найголовніше — були чудові вчителі. Добрим словом згадує Муравіна Льва Давидовича, який вів перший і другий курси. Мені на все життя запам'яталося:

— Ви добре відчуваєте форму. Якщо Ви правильно використаєте своє обдарування, мені аж страшно робіться, в якого майстра Ви виростете.

Власне, це було благословіння на велику роботу. Мене це збентежило вкрай, я такого не чекав почуті. В одному будинку зі Львом Давидовичем, поверхом нижче мешкав Михаїло Григорович Лисенко, мій учитель на старших курсах. До його майстерні я потрапив на третьому курсі. Вони зі Львом Давидовичем були великі друзі. Свого часу вигравали конкурси у Мухіні, у Меркуріова, у Андреєва. Це були великі, складні і дуже цікаві майстри. Я богоугодив як Муравіна Льва Давидовича, так і Лисенка Михаїла Григоровича. На третьому, четвертому курсах Лисенко почав запрошувати мене допомагати йому.

I одного чудового дня він пропонув мені Й Миколі Маркович Суходолову стати співавторами пам'ятника Шорсу. Велику відповідальність він брав на себе, але відповідальність покладав і на нас. Зробили ми метровку у квартири, там, де зараз я живу. Формували. I по ній почали робити цю роботу. Такої чудової людини, як Михайл

Григорович, такої безкорислової, майже не зустрічав за все своє життя. Його ще раз хочеться згадати теплим словом, що він довірив таку відповідальну роботу своїм учням. А з формального боку, щоб там хто не казав, — хто такий Шорс, був він чи не був — це був герой, це історична правда, він був полководцем у 24 роки, юний, красавець, любив життя. Ми вивчили досконально все про нього, потім вивчили і коня, якого командуючий Військовим округом Гречко прикріпив до нас і наказав своему ад'ютанту, щоб кожного ранку кінь був у майстерні. А кінь був красень, ми всі були в нього закочані... Ад'ютант Гречко на цьому коні щодня пройздів містом, і це було великою подією для тих, хто це бачив. На цьому коні Гречко в Києві приймав паради. І хто б сьогодні що не казав про цей пам'ятник, але з формального погляду він зроблений бездоганно.

Після закінчення пам'ятника Миколі Шорсу, над яким ми працювали разом з Михайлом Григоровичем Лисенком і Миколою Сухоловим, мене не залишала думка, що ж робити далі, над чим працювати. Було оголошено багато конкурсів. Виношуки замудри, я поринув у українську тему. В мене почав вимальовуватися задум із заспівом «О земле, велетні роди!». Я зустрівся з Петром Йосиповичем Панчем, з Павло Григоровичем Тичиною, Левком Миколайовичем Ревуцьким, з Федоровим, з Василем Касяном, з Тетяною Яблонською. Титани нашого мистецтва. Такі були цікаві зустрічі. Я духовно ріс, працюючи з ними, відчував велику відповідальність. Дружина Левка Миколайовича мені якось сказала: «Роблячи цих людей, Ви робите пам'ятник собі».

Змінюються часи, змінюються все, але я думаю, що мені тоді вдалося дещо зробити. Леся Українка в парку біля Верховної Ради. Перед майстернею в мене стоять пам'ятник «Земля моя», прообразом постаті селянина в якому був мій батько. «Бандурист», якого я зробив для Чигирина, відкриває меморіал біля гори, де стоять пам'ятник Богдану Хмельницькому. Працював я і над образом, який завжди мене хвилював, — Олександра Петровича Довженка. Зроблена була вже напівпостат, її дивилася його дружина Солнцева, бачив і Глущенко Микола Петрович, який особисто знав Олександра Петровича. Ім подобалося, вони сказали, що цю постаті треба відділити і поставити біля Кіностудії імені Довженка. Але я був незадоволений. Так вони все народжувалося в пошуках, у муках.

Життя йшло, і мене тягнуло подивитися на першооснову наших захоплень мистецтвом. Єгипет, Греція, Італія і Японія. Там я був не просто туристом, працював дуже багато. Відтіль привозив такі відчуття, які мене все життя хвилюювали. Це такі чотири точки, які дають різне розуміння в понятті форми, у ставленні художника до навколоцького середовища. Єгипет був першим. До речі, тоді там почали будувати Асуан. Я ішав в Єгипет з великим хвильованням, хотівся побачити і зрозуміти, як це під тим сонцем народилися рельєфи і постаті, як вони виглядають і дють на глядачів... Мене це настільки вразило, що я почав малювати, вперто робити ескізи, і цей запал у мене вилівся в чотиричіну роботу, яку я закінчував уже вдома в майстерні — 13 скульптур і багато графічних творів.

Ми завжди повертаємося до тем великих епох — Греція, доба Відродження... Для мене як художника є одна така особлива і найулюбленіша тема, на якій перевіряється майстерність і яка дає відповідь, на що ти спроможний, що ти здатен зробити. Як ти можеш поставити питання. Як ти розумієш форму, якомога простіше й лаконічно. Це оголене тіло. Особливо мене захоплював Майоль. Він дає відповідь на всі ці питання. Ця тема мене хвилюватиме до кінця життя. Бо вона дає відповідь, що я являю з себе як майстер, чого я вартий.

Є роботи, які я відношу до моого душевного болю. Це нездійснене, хоча працював багато. Пам'ятник Південно-Західному фронту, палац «Україна», пам'ятник таджикам, які загинули в роках Великої Вітчизняної війни. Південно-Західний фронт — це трагедія того часу, початку Великої Вітчизняної війни. В пам'ятнику Кирпоносу та його сподвижникам, які потрапили в оточення, нам хотілось передати трагізм положення, але і героїзм цих людей, які там залишилися і вистояли. Ми працювали, був представлений ескіз на затвердження директивними органами, але нам сказали, що це неправильне трактування теми. Школа, що наше трактування теми не зрозуміла правильно, і ця тема залишилася нездійсненою.

Друга тема — палац «Україна». З нетерпінням чекали. Саме слово — палац. У палаці відбувається синтез усіх видів мистецтва. Ми мріяли, що так і буде. Я одразу хочу сказати, що там, де є синтез архітектури зі скульптурою чи живописом, мистецтво виграє. А подивіться, які взірці ми маємо. Греція, готика, епоха Відродження. Приберіть від-

ти скульптуру чи живопис. Чи уявляли тодішні зодчі, скульптори, живописці, монументалісти свою роботу без такого великого комплексу. Тим милувалися і ті покоління, які були при створенні, і ті, які сьогодні тисячами дивляться на не. Ідею затвердили — і ми взялися до роботи. Задум був великий — рельєф, присвячений мистецтву України. Музика, танці, пісня, поезія... Нам хотілося передати барвистість українського мистецтва, великої української культури. Підготовча робота була завершена. Був зроблений фриз завдовжки 150 метрів і висотою 3 метри. Його відформували. І навіть схвалили. Але раптом директивні органи заявили, що зараз — не той час, зараз йде здешевлення всіх будівництв, тому заховайте до кращих часів... А мені школа, що стався такий фінал...

І третє — пам'ятник таджикам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. До речі, серед них були і ті, які визволяли Україну. Було все зроблено, залишилися тільки деталі, але почалася ця перебудова, почалася там кровопролиття, і пам'ятник не дали закінчити. Це рани на серці нашого творчого колективу. Стільки праці — і марно...

— Як відомо, кожен митець має своє творче кредо. Яких принципів у своїй творчості дотримується Ви особисто?

— Серед усіх моїх робіт особливо дорога мені — «Засновники Києва». В народі її просто називають «Ладдя». Над цією темою я почав працювати ще студентські роки. Весь час крутилося в голові, як можна формально за компонувати трьох братів і сестру з човном, з довколишнім середовищем. Вона мені дуже довго не вдавалася. Пошуки йшли в різних напрямках, перероблено багато ескізів, пе-реглянуто багато історичного матеріалу, я ознайомився з тим, що було зроблено на цю тему, консультувався з Петром Толочком. І завдяки тому, що було багато часу, я всетаки прийшов до простого рішення — до того, що тепер стоять на березі Дніпра... Я і сценарій розробив, де хто повинен стояти, — захисник, будівельник, державний муж і сестра Либідь. З таким захопленням вона дивиться на на-вколошню красу і в мріях бачить майбутній, наш сьогоднішній Кій... Минуло багато років... Ця робота, коли вже робилася в натурі, для мене була великою школою прос-тоти вирішення теми. Сьогодні я дивлюсь, зокрема, на

складки, як вони вирішенні... і стверджуюсь ще раз, що значить для якості багато працювати. А подивіться, що діється сьогодні! За місяць роблять пам'ятник!

Французький скульптор Арістід Майоль сказав такі слова: «Якщо ти зробив річ за один день, вона нічого не варта, якщо ти попрацював місяць-два-три, це вже про щось говорити, коли ж ти попрацював рік-два або три, то можна сказати, що ти зробив гарну річ». Ці слова є камертоном і девізом моєgo життя.

Врубель якось на виставці, подивившись роботи інших, відчув власну нікчемність. Але коли прийшов вдруге, то роздивився, що справжньою натиску і захоплення нема. Все дуже поверхово. Оци натиск і це захоплення перед нагулою і від своєї роботи — і є квінтесенція творчості. Про це він пише у листі до сестри. Здорово. Художник пише сестрі свой такого листа.

Я завжди згадую Валентина Олександровича Серова, котрый працював над творами дуже довго — по 90 сеансів працював над портретом Людмили. Знали, який Серов вимогливий. Але зверніть увагу, як легко вони написані. Серов казав, що працювати треба так, щоб не відчувалося вимученості, щоб не було видно потуг, щоб не відчувався піт у роботі. В цьому мета мистецтва — легкість виконання, а за легкість виконання оце натхнення, яке веде тебе від початку до кінця, і пронести ощо легкість від початку до кінця — в цьому завдання мистецтва.

Натиск і захоплення — це здорове. Захоплення, захоплення перед натурою, перед своїм твором. Це не кожному вдається. А є ...починає і штопає панчохи, воно перетворюється у механічне повторення, хоч, може, панчохи і гарні, але краси там ніякої нема і не буде.

— «Мати-Вітчизна» і сьогодні викликає суперечки. А от на Заході її вважають одним з досління технологічного генія ХХ сторіччя. Що для Вас означає ця робота?

— Приїхав Вучетич і попросив, щоб його супроводжували подивитися місцевість, яка була відведенна для музею Великої Вітчизняної війни. Там був страшнений пустир з особняком командуючого Київським військовим округом. Вучетич мав великий досвід, він працював над комплексами, присвяченими Курській дузі, Сталінградській епопеї. У нього вже був розроблений ескіз. Минув певний час,

треба було починати робити, нам надали приміщення у Гіпрограді, але рантово Євген Вікторович помирає. Постало питання: що далі? З Москви приїхали президент Академії Микола Васильович Томський, Пономарев Микола Афанасійович, голова союзної Спілки художників. І от ми втрьох — в кабінеті у Шербіцького. Запропонували Томському продовжити цю роботу. Але він сказав, що продовжувати так, як задумав Вучетич, не зможе. До того ж, заявив, що дуже зайнятий і має свої плани.

— А до речі, — каже він — чого Ви шукаєте десь. На Україні є люди, які можуть задум Вучетича виконати не гірше за інших.

Шербіцький запитує:

— А хто?

Томський і каже:

— Він перед Вами — Бородай Василь Захарович. Дійсний член Академії мистецтв, визнаний скульптор. На нього можна абсолютно покластися.

На мене Шербіцький так, знаєте, подивився, але нічого не сказав. На цьому зустріч закінчилася. Через якийсь час мене викликають до керівних органів і кажуть, що є прохання до мене та Елізарова очолити бригаду, авторський колектив, для продовження роботи. Ще сказали, що затверджено тільки ідею, а решта, тобто втілення, включаючи розміри, потребує опрацювання.

Вважаю, що мав повне моральне право прийняти цю пропозицію — я пройшов усю війну, бачив страждання, бачив перемоги, бачив невдачу, все бачив. Хотілося ощо прапруди і розказати.

Почали з того, що передивилися форескіз Вучетича і зрозуміли, що він не підходить. Особливо — група 40-метрових велетінів, які атакують гору, лізучі по горбу до музею, ніби форсують Дніпро чи що. Все це було жахливо, майже нереальні і не відповідало місцевості. Почали розглядати головну фігуру. Для початку за допомогою зондів заходилися перевіряти запропоновану Вучетичем висоту — 80 метрів. Дивилися з багатьох точок — дальніх, білях. Зрозуміли, що і це абсолютно не підходить. Вирішили робити не вище за Лавру та її хрест. Зменшили, зупинившись на розмірі фігури 45 метрів, — майже вдвічі. Ще зменшили, дійшли до 30, але почала втрачатися ідея. Потім мова зайнішла, власне, про фігуру. За першим задумом, вона повинна була бути золотою. Золото пропонувалося напиши-

ти. Але нашо повторювати золото куполів. До того, це має бути сувро — війна, розкоші не треба. Важко уявити, яке б вона спроявляла враження, якби була суцільно золотою, яка б це була постать. По-перше, входила б у суперечність з оточенням. Вирішили шукати сучасний матеріал і, врешті, зупинилися на нержавіючій сталі. Адже відомий гарний взірець — мухінська скульптура. До речі, напилення ми золоте зробили на зразках і виставили їх на випробування щодо атмосферного впливу. І виявилось, що, посکільку напилення саме по собі не дзеркальне, то одразу атмосферний бруд почав на ньому осідати, фактично з'їдавочи золото. Тому від нового відмовилися.

Поїхав я до Запоріжжя на «Запоріжсталь» і там побачив нержавійку, таку красиву, що аж... притягдалася феєруща юність... Піддається кові, легка, а головне, має гарно впісуватися в довкілля. Як невагома, розчинятиметься в повітрі. На питання, як нержавійка почуватиме себе в атмосферних умовах, мені відповіли, що вона стоятиме і 200 років, і 300... витримає... але потрібна одна умова — нова технологія. Потрібно робити два каркаси — несучий і пластичний, щоб класти нержавійку на чорний метал. Головним стало питання, як сполучити несучий і пластичний каркаси.

І тут треба добром словом згадати робітників і вчених, бо спочатку нічого не виходило, метал вело, він «кор'южився», а це страшна справа, був момент, коли хвилювання дійшло до того, що думали, що нічого не вийде і треба міняти матеріал. Але коли освоїли, всі були в захваті. Цей матеріал за різних погодних умов мав різний вигляд, він змінювався залежно від кута сонячного світла, яке падало на нього, а в тумані то ніби знікав, то виходив, то ставав рожевим при заході або сході сонця. І фігура сама по собі набувала легкості.

Коли проект затвердили, зробили макет в $1/9$ розміру. Відібрали 5-метрову фігуру і почали вивіряти профілі, всі головні точки — як опиратиметься вітрам, як поведе себе ґрунт? Ми поїхали в ЦАГІ, до Москви, де макет продули в аеродинамічні труби. Науковці уважно поставилися до нашої фігури і дали висновок, що вона вдало вписується в аеродинамічні закони і витримає тиск повітря при швидкості вітру 200 км на годину — такі вітри на Землі реєструються тільки у верхніх шарах тропосфери на висоті понад 10 км. До нас був прикріплений Інститут сталеконструкцій,

де вивчалося все, потрібне для втілення проекту: кожну перемичку, кожен болт — усе вивірили до нудоти, бо дуже велика була відповідальність. Ця скульптура — ще й значне досягнення нації української науки. Такий синтез відомий і в мистецтві минулого. Відомі інженерні розрахунки Леонардо, Мікеланджело. Але таких взірців невагато, обмаль їх і в сучасному мистецтві — статуя Свободи в Нью-Йорку, Христос у Ріо-де-Жанейро, великий Будда в Японії... Отож випала унікальна нагода, то був своєрідний виклик часу... Хотілося зробити не гірше відомих зразків...

Потім до нас прикріпили Завод ім. Паризької комуни. Спочатку бракувало кадрів, іх потрібно було готувати. Надлежало сформувати великий колектив.

Нижню половину постati розрізали на окремі шматки і робили за шаблонами. Вивіряли весь час. Один блок стоїть унизу, ставимо зверху наступний, перевіряємо, як сходяться, продовжуючи ся, ліній, як об'єм зберігається. Верхню половину фігури складати за шаблонами вже було неможливо. Треба було ліпіти в натурі. По гілсі робили пластичний каркас, його варили, а потім гілс вимали, залишалася оболонка, яку возили монтувати... А як возили! Попередньо збрали на подвір'ї заводу (подвір'я велике було) і на ньому спочатку все перевірилося. Де сходитьсья, де не сходитьсья... Це настільки захоплювало, що не хотілося додому йти. Хотілося весь час у цьому варитися. З'явилася чудові зварники (argonом тримала було зварювати), слюсари, карбувальники. Це раз хочу наголосити, що це пам'ятник науці і мистецтву. Пам'ятник ХХ століття.

З часом у деяких головах виникала думка — демонтувати і викинути все! Казали, що «фігура падає», що вона сяди, що вона туди... Її зроблено на вики, і зроблено добре. Вона ж нікому не загрожує, вона стверджує торжество, перемогу. А куда вона дивиться... Знаєте, це байки, плітки, це люди, яким нічого сказати. Так-от, голландці, коли почули таке, то звернулися до нас: якщо хочете її демонтувати, то ми з великим задоволенням заберемо її... поставимо у себе в Голландії на березі моря. Це буде гарний пам'ятник ХХ століття. А всі витрати — демонтаж, транспортування — беремо на себе. А американці, крім того, пропонували державі ще й щось на чигалі авторської винагороди.

Це ж варварство. Як можна знищувати... Це не тільки твір мистецтва, це досягнення науки і техніки. Коли де-

монтували «Жовтневу революцію», американці запропонували оцю групу забрати до себе, приїхали з трайлерами, з усім, домовилися, але наше начальство в останніх хвилинах перелякалося і наважилося на варварський акт знищення. Демонтували, щось десь на складі, щось вже переплавлено, щось на подвір'ї на смітнику. Ну, поставте в іншому місці. У Франції краще вирішили подібне питання. Коли Курбе наказав зняти Наполеона з Вандомської колони, той під час демонтажу впав і розбився. Тож прийняли таке рішення — Курбе за свій рахунок відлити його і поставити на місце. Це історія, нехай нащадки розбираються, що до чого. Але варварство в усьому світі не заоочується.

— I, нарешті, останнє традиційне запитання. Які творчі планы на майбутнє, про що mrіється, які надії і сподівання?

— Мені хочеться повернутися до теми про Богуна. У 1954 році я зробив постать Богуна. Це було по свіжому враженню від праці над пам'ятником Щорса, де довелось зіткнутися з формальним вирішеннем завдання — кінь і людина. Мене завжди приваблював образ Івана Богуна. Зробив модель, її затвердили для Вінниці як пам'ятник. Це був рік святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. Та трапилася так, що цю мою мрію тоді не було здійснено. Минуло майже 40 років — і раптом до майстерні заходять люди, вони вивилися нащадками Богуна і питання, чи ця модель Богуна, яку вони знають за фотографіями і їм відомо, що вона зберігається в Історичному музеї. Кажу, що постать розбилася в Історичному музеї і викинули. Я живу за три будинки від Історичного музею, і ніхто мене не попередив. Автор живий, а його твір взяли і викинули. Богунові нащадки кажуть, що нині виникла можливість створити пам'ятник цьому видатному полководцю. Я молю Бога дати мені здоров'я, щоб вдалося закінчити цю роботу. Іван Федорович Богун має стояти у Харцизьку, на Донбасі, де був форпост нашого козацтва.

Перед тим, як знову розпочати роботу над постаттю Івана Богуна, я багато матеріалів перегорнув. Це був найкращий із сподвижників Богдана Хмельницького, і він знав собі ціну. Сучасники його завжди ставили за взірець — як полководця, як чесну людину, яка приймає правильне рішення в будь-яких ситуаціях. Йому пропонували бути гетьманом. Але він знав собі ціну. Він сказав:

— Я — полководець.

Оце — полководець — для мене є початком усого в образі Богуна... До речі, його ж не було на Переяславській Раді. Він був проти її рішення. У 1664 році під Новгород-Сіверським його розстріляли поляки. Отакий трагічний кінець життя цієї видатної людини. Я зараз працюю над цим образом і уявляю його, як живого — живого Івана Богуна. Я поклявся, що зроблю пам'ятник, достойний його пам'яті.

Розмову проїде
Валентин СОКОЛОВСЬКИЙ

ХРОНІКА ВІЧНОГО МІСТА

З майстерні Георгія Лукомського

